

BEHIJA ZLATAR
(Sarajevo)

ŠIRENJE ISLAMA I ISLAMSKA KULTURA U SARAJEVU I OKOLINI

Stanje u Bosni, u periodu turskih osvajanja, znatno se razlikovalo od stanja u nekim drugim našim zemljama. Koristeći haotične političke i opštedruštvene prilike, Turci su na svoju stranu privukli veliki dio bosanskog stanovništva, počev od krupnih feudalaca i sitnog plemstva, pa do velikog broja seljaka.

Prihvatanjem islama, feudalci su kao timare dobivali svoje stare plemenite baštine i tako zadržavali ranije posjede, dok su seljaci, koji su u bosanskoj državi bili u teškom položaju, dobivali izvjesne povlastice.

U prvim decenijama osmanske vlasti, islam se najviše širio u onom dijelu Bosne koji su Turci držali još prije definitivnog osvajanja ove pokrajine, u onim krajevima gdje je iz srednjeg vijeka nasljeđena nedovoljna i nejaka crkvena organizacija, a to je uži kraj oko današnjeg Sarajeva. Proces prelaska na islam na tom području, uzeo je daleko veće razmjere nego u drugim dijelovima Bosne. U sarajevskoj nahiji islam se proširio i zbog činjenice što se tu razvilo Sarajevo kao komandni, vojno-administrativni, kulturni i privredni centar cjelokupnog ejaleta, poput onih velikih na Istoku.

Na području današnjeg Sarajeva postojalo je malo srednjovjekovno naselje u kome se trgovalo utorkom, te se po tome nazivalo Tornik. U prvom popisu bosanskog sandžaka, ovaj trg je upisan pod imenom "Staro Trgovište",¹ dok se u vakufnami Isa-bega Ishakovića, naziva "Stara Varoš".²

Kada su Turci došli u ove krajeve, Tornik, odnosno Trgovište, bilo je najveće naselje u župi Vrhbosni. Međutim, nije bilo poznato izvan svog regionalnog okvira.³ Iako Trgovište nije imalo nekog udjela u nastanku i razvitku Sarajeva, njegovo ime zadržalo se u najranijim turskim izvorima sve do 1485. godine gdje je upisano "Pazar Trgovište poznat kao saray".⁴

---

1. Istanbul, Belediye Kutuphanesi (Muallim Cevdet Yazmalari), Tapu Defter (TD), No 0-76, Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1468/9. godine.

2. Vakufnama Isa-bega Ishakovića iz 1462. godine.

3. D. Kovačević-Kojić, "O srednjovjekovnom trgu na mjestu današnjeg Sarajeva", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarjevu*, br. XI, str.356.

4. Istanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), TD No 24, *Bosanski defter iz 1485. godine*, fo.9.

Sarajevo, kao orijentalno-muslimanski grad, nastalo je nešto prije 1462. godine, kada je Isa-beg Ishaković, podizanjem zadužbina, postavio osnove budućeg centra bosanskog sandžaka, kasnije pašaluka. Islamsko-orijentalni grad po svome izgledu, počev od monumentalnih islamskih građevina koje čine urbani kostur grada, pa do manjih mahalskih džamija, koje su centri pojedinih četvrti-mahala, te kulturno-prosvjetnih i drugih ustanova, koje su gotovo sve nastajale putem vakufa, i po svojim najelitnijim predstavnicima u gradu, jeste grad u službi islamske ideologije. Takav grad odigrao je kapitalnu ulogu u širenju islama i islamske kulture u našim krajevima, a posebno Sarajevo, kao najtipičniji primjer takvog grada u Bosni.

Prije 1462. godine Isa-beg je sagradio saraj-dvorac, po kome je grad dobio ime, te džamiju koju je poklonio sultanu Fatihu i koja je po tome dobila ime Careva džamija. Smatrajući zemljište sela Brodca pogodnim da na njemu zasnuje novi grad, Isa-beg je to zemljište oduzeo ranijim vlasnicima, a u zamjenu im dao zemlju u selu Hrančić-Hrasnica. Tu je sagradio tekiju, koja je, posebno u početku, imala značajnog udjela u širenju islama i islamske kulture, zatim nešto niže, na Baščaršiji, han (Kolobara), most preko Miljacke, izvjestan broj dućana, mlinove i dr., što znači da je Sarajevo već do tada imalo vjerske i kulturne islamske institucije i da je imalo znatno više muslimanskog stanovništva nego što to bilježi najraniji defter bosanskog sandžaka, napisan između 26 januara i 12 maja 1468. godine. Te godine u malom Trgovištu upisano je 5 muslimanskih domova, 65 kršćanskih, 15 neoženjenih kršćana i 5 udovica, dok je u selima tog kraja zabilježeno 237 muslimanskih domova, a u tri trga: Kreševu, Trnovu i Blažuju, 25 muslimanskih domova.

Podaci o širenju islama iz ovog deftera pokazuju da je taj proces bio intenzivniji na području današnjeg Sarajeva i okoline, nego u svim ostalim dijelovima Bosne zajedno.⁵

Među prvim stanovnicima Trgovišta koji su prihvatili islam bio je Balaban, sin Bogčinov, vjerovatno potomak neke značajne srednjovjekovne porodice, jer je njegov otac, Bogčin sahranjen po običaju onog vremena na svojoj baštinskoj (plemenitoj) zemlji. Iz natpisa na njegovom grobu vidi se da je on sin kneza Stipka.⁶ Balaban je svoje imanje, koje se nalazilo pri ušću potoka Košovo, prodao Isa-begu Ishakoviću, kao i velike šumske komplekse na Trebeviću. U blizini Balabanovog imanja nalazio se i čiftlik njegovog sina Alije, koji se sastojao od "... baštine napuštene od kršćanina po imenu Vukčeniš, a koja pripada

5. N. Filipović, "Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u Bosni", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, god. 1965. str.12.

6. V. Skarić, *Sarajevo od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1937. str.34.

7. Istanbul, Belediye Kültüphanesi, TD No. 76. fo. 38.

8. Istanbul, BBA, TD No 18.

Trgovištu?⁹ Ovaj čifluk je kasnije kupio Skender-paša za tekiju, koju je podigao u blizini starog Trgovišta.

Godine 1485. u Sarajevu su bile 42 muslimanske kuće, 103 kršćanske i 8 kuća Dubrovčana, što čini 27,45 % muslimana i 72,55% kršćana. U selima sarajevske nahije te godine bilo je 913 muslimanskih kuća, dok je kršćanskih bilo 1896 sa 37 neoženjenih, što je 33,71% muslimana i 66,29 % kršćana. Ukupno, u Sarajevu i okolini, te godine bilo je 33,17% muslimana i 66,83% kršćana.⁸

Prelazak na islam intenzivniji je u trgovima Blažuju i Trnovu, kao i u selima bliže Sarajevu: Biosko, Badži-Petrovići, Dolac, Hrasnica, Kijevo, Nahorevo, Vogošća. Zanimljivo je da je u nekim selima već 1485. godine stanovništvo gotovo u cjelosti muslimansko, kao napr. sela Glavogodina i Kotorac.

Prvi sačuvani opširni popis bosanskog sandžaka je onaj iz 1489. godine, koji sadrži poimenične podatke o poreskim obveznicima, te je značajan za utvrđivanje porijekla i strukture stanovništva Sarajeva i okoline.⁹ Te godine u gradu su upisne tri muslimanske mahale s 82 kuće, džemat kršćana sa 89 kuća, 8 neoženjenih, pet baština, šest udovica, te dva neoženjena muslimana, što je bilo 43,14% muslimana i 56,86% kršćana, dok je u selima i trgovima sarajevske nahije ubilježeno 1580 kršćanskih kuća, 114 neoženjenih, 61 baština i 61 udovica. Muslimanskih kuća bilo je 947, zatim 472 neoženjena muslimana, 99 bennaka i 9 baština, što je 60,12% kršćana i 39,88% muslimana, a ukupno u Sarajevu i okolini procenat kršćanskog stanovništva iznosio je 59,92%, a muslimanskog 40,08%. I u ovom defteru, evidentno je prihvatanje islama u selima, posebno onim bliže Sarajevu. Svi ti novi muslimani nisu nikakvi doseljenici, nego domaće autohtono stanovništvo, jer gotovo svi muslimani zabilježeni u ovom defteru su direktni potomci kršćana. (U selima Hodidjed, Dolac, Vogošća, Jošanica, Hotočina, svi muslimani su direktni potomci kršćana. U Blažuju od 20 muslimanskih kuća, 17 su direktni potomci kršćana, u Trnovu od 109, muslimanskih kuća 93 su direktni potomci kršćana, itd.)

Za 25 godina, koliko je proteklo od popisa iz 1489. godine, pa do 1516. godine kad imamo slijedeći sačuvani popis bosanskog sandžaka, Sarajevo se znatno proširilo, kako po broju mahala, kojih je bilo 15, tako i po broju stanovništva. Broj muslimanskih domova iznosio je 884, neoženjenih muslimana bilo je 366, a udovica 35, dok je kršćanskih domova bilo 74, sa 12 baština, 15 udovica, te 66 kuća Dubrovčana,¹⁰ što je 85,59% muslimana i 14,41% kršćana. U selima i trgovima zabilježeno je 2.921 kuća muslimana, 2.254 neoženjenih muslimana, što pokazuje posebno veliki prelazak na islam mladih ljudi, zatim 53 baštine i 8 udovica, dok je broj kršćanskih kuća iznosio 548; 2 neoženjena, 407 baština i 85 udovica, što je iznosilo 76,74% muslimana i 23,26% kršćana.

9. Istanbul, BBA TD No 24.

10. Istanbul, BBA TD No 56.

Ukupno u Sarajevu i okolini postotak muslimana iznosio je 78,56%, a 21,44% kršćana. Nagli razvoj Sarajeva, kao muslimansko-orientalnog grada u kome značajnu ulogu ima vjerska inteligencija, uticao je na veliko širenje islama u ovo vrijeme. Ovom procesu posebno su izložena sela bliže gradu. Kovačići, Biosko, Brodac, Dolac, Dobrinja, Žagrići, Rakovica, Hrasnica, Butmir, Hreša, Vogošća i dr. imaju većinu muslimanskog stanovništva. Broj muslimanskih kuća znatno se povećao i u Trnovu, 151 i 97 neoženjenih, u Blažuju 50 muslimanskih domova i 54 neoženjena muslimana, zatim u Podgrađu (Pale), 99 muslimanskih kuća i 86 neoženjenih, te u Vogošći 120 muslimanskih kuća i 87 neoženjenih.

Slijedeći sačuvani defter u kome je popisano Sarajevo je onaj iz 1520. godine. To je sumarni defter i neznatno se razlikuje od onog prethodnog iz 1516. godine. On sadrži podatke o postojanju šest tekija u Sarajevu, koje su kao ustanove u kojima se koncentrisao vjersko-mistički život bile odlični propagatori islama. Derviši su svojim učenjem "... elastičnijim, širim i pristupačnijim za nove mase, koje su sa raznovrsnim vjerskim, kulturnim, društveno-političkim nasljeđima prilazili islamu i različito ga tretirali",¹¹ uticali na širenje islama. Te 1520. godine u Sarajevu je zabilježeno šest tekija: Isa-bega Ishakovića, Skenderpašina, Turna derviša, Gaziler (tekija boraca za vjeru), Džandžu gaza i derviša Hadži-dede.

Godine 1530., Sarajevo je grad sa apsolutnom većinom muslimanskog stanovništva. Do ovog vremena, preko 60 sela sarajevske nahije su 100% muslimanska, a i ostala su sa većinskim muslimanskim stanovništvom. U samom gradu bilo je 1.112 muslimanskih domova, 572 neoženjena, 1 udovica i 1 vojnik, dok je kršćanskih kuća bilo samo 15; 8 baština, 16 udovica i 2 vojnika, što je u procentima iznosilo 96,77% muslimana i 3,23% kršćana. U selima sarajevske nahije upisane su 3.172 muslimanske kuće, 1.063 neoženjena, 515 baština, 1 udovica, 443 vojnika, 154 akindžija i 54 bezemljaša (bennak), dok je kršćanskih kuća bilo samo 89; 75 baština, 7 udovica, 51 vojnik i 1 akindžija, što je 93,75% muslimana i 6,25% kršćana. Ukupno, u Sarajevu i okolini 1530. godine, bilo je 94,56% muslimana, naspram 5,44% kršćana.¹²

Vrijeme između ovog popisa i prethodnog je vrijeme kada Osmanlije pokreću svoje velike ofanzive i prema sjeveru i prema Jadranskom moru. Te borbe zahtijevale su velike ljudske snage koje su Osmanlije regrutovale iz svojih provincija na Balkanu. To je vrijeme kada je ostvarena i velika pobjeda Osmanlija na Mohaču. Ti vojni uspjesi imali su uticaja i na razvitak Sarajeva. Podaci iz deftera iz 1530. godine, pokazuju da se broj mahala, koji je inače najbolji pokazatelj urbane razvijenosti muslimansko-orientalnog grada, za samo nekoliko godina, udvostručio. Pored ranijih mahala, čiji su osnivači istaknute ličnosti osmanske feudalne klase, javljaju se nove, čiji su ktitori i ljudi iz ce-

11. N. Filipović, "Neki novi podaci iz istorije Sarajeva pod Turcima", *Pregled 7-8*, Sarajevo juli-avgust 1953, str. 73.

12. Istanbul, BBA, TD No 157.

hovskih organizacija, predstavnici ajana i drugih uglednih građana, što pokazuje da se u gradu stvorio još jedan sloj bogatijih građana. Međutim, iako se broj mahala u gradu udvostručio, broj stanovnika je neznatno porastao, dok je u selima sarajevske nahije čak nešto i opao. To je vjerovatno posljedica velikih vojnih pohoda, a i broj upisanih sela razlikovao se od popisa do popisa.

Prihvatanje islama u ovom periodu je u usponu. Broj kršćana u samom gradu se znatno smanjio. Od 74 kršćanske kuće, koliko je upisano u prethodnom popisu, ostalo je zabilježeno samo 15, sa dvije kuće vojnika. Kršćani, naseljeni u Sarajevu, sve više prihvataju islam, što pokazuje upisanih 30 kuća muslimana i 3 neoženjena muslimana u mahali Varoš, u kojoj su uvijek živjeli kršćani. Od trideset stariješina ovih porodica, kod osamnaestorice je evidentno kršćansko porijeklo. Za Alađoza, sina Radice, stoji doslovno da je novi musliman.¹³ I među trojicom vojnika, nastanjenih u Varoši, jedan je novi musliman.¹⁴

Najviše stanovnika Sarajeva doseljavalo se iz njegove neposredne okoline, zatim iz drugih dijelova Bosne, kao i iz Hercegovine. U ovom defteru zabilježeno je 35 doseljenika iz Hercegovine. Veoma mali broj doseljenika bio je iz drugih krajeva Osmanskog Carstva. Popis iz 1530. bilježi samo dvojicu iz Jedrena, dvojicu iz Soluna i jednog iz Anadolije.

Stanovništvo okolnih sela Sarajeva predstavlja konvertite u 50% slučajeva, dok je u samom gradu kod 165 kućnih starješina evidentno kršćansko porijeklo, 58 ih je upisano kao sinovi Abdullaha, te 62 oslobođena roba, koji su takođe konvertiti.

Izvori pokazuju da su islam posebno prihvatili mlađi ljudi, o čemu govori i putopisac Benedikt Kuripešić koji je 1530. godine prošao kroz ove krajeve: "... Ostaviv im je Turčin vjeru, samo da obrađuju zemlju, osim koga navede mladost i lakomisnost da se poturči, a pustio im njihove svećenike, crkve i druge obrede".¹⁵

Veliki impuls u daljem razvoju Sarajeva dao je Gazi Husrev-beg, sa svojim impozantnim djelom u koje su uložena ogromna materijalna sredstva. U vremenu od 1530. do 1540., broj stanovnika u gradu povećao se za oko dvije hiljade. Broj muslimanskih domova godine 1540. iznosio je 1.418, neoženjenih muslimana bilo je 1.094 i dvije baštine, dok je kršćanskih kuća bilo samo 14; 13 baština, 6 udovica i 3 vojnika, što u procentima iznosi 97,85% muslimana i 2,15% kršćana. U selima sarajevske nahije bilo je 3.541 muslimanskih domova, 675 neoženjenih, 164 baštine, 656 vojnika, 215 akindžija, 36 bezemljaša, dok je kršćana bilo 180; 285 baština, 118 vojnika i 72 akindžija, što je 87,87% muslimana i 12,13% kršćana. Ukupno, u Sarajevu i okolini bilo je 91,53% muslimana i

13. Istanbul, BBA TD No 157 fo.107.

14. Isto fo. 107.

15. P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluostrvu XVI vijeka*, Rad JAZ-u, knj. LVI, str. 162.

8,47% kršćana.¹⁶ I dalje je evidentan prelazak na islam domaćeg kršćanskog stanovništva. Među stanovnicima Sarajeva, zabilježen je znatan broj naseljenih iz okolnih sela. U Mahali Varoš 1540. godine, upisano je 18 muslimana i dvije baštine, od kojih su šestorica direktni potomci kršćana. Od 1.418 nosilaca muslimanskih domaćinstava, 107 su direktni potomci kršćana, kao i 51 oslobođeni rob koji su takođe konvertiti.

Brojne podatke o prelasku na islam, i to posebno istaknutijih ljudi koji postaju imami, hatibi, mutevelije, vojvode i dr., kao i da je taj čin najvećim dijelom tekao na principu dobrovoljnosti, pružaju dva najstarija sačuvana sarajevska sidžila. Tako je npr. u sidžilu br.2, zapisano da je na sud došla Marina, kćerka Vlajića, kršćanka, i izjavila, da je njen muž Vuksan umro, a da su poslije njegove smrti njihova djeca Jovana, Ljiljana, Duka i Stojan, prešli na islam. Duka je dobio ime Mustafa, Stojan-Husejn, Jovana-Aiša, a Ljiljana-Fatima.¹⁷ Između mnogobrojnih, zabilježen je i prelazak na islam dvojice unuka nekog Vučihne iz Drozgometve. Sulejman, sin Milorada, ostao je da živi u Drozgometvi, dok je Ali-paša, sin Radešinov, postao veliki vezir.¹⁸ Bilo je slučajeva da jedan ili dva člana jedne porodice, pređu na islam, a drugi ostanu u svojoj vjeri. Tako je u sidžilu zabilježeno da je neki Mustafa prešao na islam, a brat mu Stojan i otac Andrija, ostali kršćani.¹⁹ Dok je Ferhad-beg Vuković-Desisalić, gradio svoju džamiju u Sarajevu, u isto vrijeme za njegovog brata Ivana, majstor Tudor, slikao je ikonu.

To što se broj stanovništva tokom XVI stoljeća stalno povećavao, rezultat je, između ostalog, i stalnih ratova koji su vođeni na granicama Bosne, iz kojih su dovođeni mnogobrojni zarobljenici. U popisima Sarajeva zabilježen je znatan broj robova, posebno oslobođenih, jer se oslobađanje roba smatralo činom dostojnim pohvale, te ga je islamska religija podsticala. Svi oni koji su posjedovali robove bili su dužni da ih oslobađaju, posebno one koji su primili islam. Iz pojedinačnih primjera zabilježenih u sarajevskim sidžilima XVI stoljeća, kao i u drugim dokumentima, vidi se da su ti robovi gotovo svi porijeklom kršćani, hrvatskog, slovenačkog ili mađarskog porijekla.

Do 1570. godine, kada je sačinjen slijedeći popis bosanskog sandžaka, Sarajevo je izraslo u veliki grad (šeher), sa 63 muslimanske mahale i dvije kršćanske. U njima je bilo 3.579 muslimanskih domova, 2.079 neoženjenih, 11 baština i 1 udovica, dok je kršćanskih kuća bilo 88;12 baština i 4 udovice, što je iznosilo 97,47% muslimana i 2,53% kršćana. U selima sarajevske nahije, bilo je 5.257 muslimanskih kuća, 1.196 neoženjenih, 904 vojnika, 364 akindžija i 72 bennaka, dok je kršćanskih bilo 71 i 42 vojnika što j 98,37% muslimana i 1,63%

16. Istanbul, BBA TD No 221, i No 432.

17. Gazi Husrev-begova biblioteka, *Sidžil br. 2.* str. 181. dok. br.1.

18. GHB, *Sidžil br.2.* str.120. dok br.1.

19. V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1934. str. 65.

kršćana. Ukupno, u Sarajevu i okolini procenat muslimanskog stanovništva iznosio je 98,04%, dok je kršćanskog bilo 1,96%.²⁰

U popisu iz 1570. godine evidentno je da je broj kršćana manji u trgovima i selima sarajevske nahije nego u samom gradu. Razlog tome je ne samo sve veći prelazak na islam seoskog stanovništva (dosta sela ima sa apsolutno muslimanskim stanovništvom), nego i činjenica da je gradsko stanovništvo, i muslimansko i kršćansko, bilo oslobođeno državnih i feudalnih obaveza. Zabilježeni 88 kršćanskih domaćinstava "u samom Sarajevu" bilo je povlašteno, dok su oni nastanjeni u Varoši plaćali rajinske obaveze. Međutim, ovdje je evidentno da baštine prelaze u posjed muslimana bilo da sinovi ranijih vlasnika prelaze na islam i tako zadržavaju očev posjed, bilo da direktno postaju muslimanske. Pola stanovnika Varoši su muslimani.²¹ Kod znatnog broja muslimanskih porodica može se utvrditi kršćansko porijeklo, bilo da je navedeno ime oca kršćanina (20), ili da je to ime prikriveno eufemističkim imenom Abdullah (74), ili pak da su oslobođeni robovi (130).

U popisu iz 1570. trgovi i većina sela su sa apsolutno muslimanskim stanovništvom (Trnovo ima 235 muslimanskih domova, Blažuj 117, Ljubučić-Pazarić 51, koji je do te godine postao kasaba, te sela Crna Rijeka 121 muslimanskih domova, Otoka 121, Drozgometva 142, Hrasnica 66, Kijevo 229, Nahorevo 140 itd.)

Početak XVII stoljeća Sarajevo je imalo 91 muslimansku mahalalu sa 3.895 muslimanskih domova i 1.534 neoženjenih, te 13 baština, dok je kršćanskih kuća bilo ukupno 140, i to 90 ih je bilo nastanjeno "u samom gradu Sarajevu". Bavili su se zanatstvom i uživali su određene povlastice, kao i muslimansko stanovništvo, dok je ostalih 50 kuća upisano u mahali Varoš i to 14 domaćinstava kao stalno nastanjeni, a 37 ih je vođeno kao privremeno nastanjeni. Oni su imali zemlju na selu, a u gradu su plaćali samo pristojbu resm-i duhan.²² I većina kršćanskog, kao i muslimanskog stanovništva, doseljavalo je iz okolnih sela, što potvrđuje bilješka iz popisa iz 1604. godine: "Kršćani u Varoši Sarajeva naseljavaju se iz okoline i nastanjuju se u spomenutoj Varoši. Bave se zanatstvom i žive od toga. Došli su iz susjednih sela. Svoje rajinske obaveze (daće) plaćaju spahiji. Na ovom mjestu plaćaju samo resm-i duhan (dimarina)".²³

U ovom popisu upisane su i tri kuće Jevreja. Do ovog vremena, proces prelaska na islam bio je gotovo završen. U gradu je bilo 96,79% muslimana i 3,21% kršćana, dok je u selima i trgovima sarajevske nahije, ovaj proces zahvatio gotovo cjelokupno stanovništvo. Muslimanskih domova bilo je 5.394, neoženjenih muslimana 266; 4 baštine, 638 vojnika, 328 akindžija, 18 bezem-

20. Istanbul, BBA TD No 379.

21. Istanbul, BBA TD No 379 fo 48.

22. Ankara, Tapu ve kadaastro (TK), No 474 fo.33.

23. Ankara, TK No 474 fo.33.

ljaša, dok je kršćanskih kuća bilo svega 15 sa 15 neoženjenih, što u procentima iznosi 99,52% muslimana i 0,48 % kršćana. Koliko se islam proširio u sarajevskoj nahiji, govori i podatak da je u cijeloj Bosni početkom XVII stoljeća bilo oko 70% muslimanskog stanovništva, dok je u sarajevskoj nahiji bilo 98,41% muslimana.

Podaci iz deftera daju nam mogućnost da zaključimo da je stanovništvo Sarajeva domaće autohtono stanovništvo, koje je prihvatilo islam. Razlozi za prelazak na islam gradskog stanovništva, kao i onog iz okoline koje se naseljavalo u grad, su, u prvom redu privlačna snaga grada, zatim razvijena gradska privreda te privilegovan položaj muslimanskog gradskog stanovništva. Međutim, čime objasniti tako masovan prelazak na islam seoskog stanovništva? Olakšice koje su dobivali seljaci-muslimani, nisu bile toliko značajne da bi to bio jedini razlog njihovog prihvatanja islama. Muslimani su bili oslobođeni harača, poreza kojem su podliježali svi odrasli kršćani u Osmanskom Carstvu. Taj porez iznosio je 25 akči. Prelaskom na islam, ispendža je bila zamijenjena resm-i čiftom koji je iznosio 22 akče. Muslimani su kao i kršćani davali svome spahiji ušr (desetinu), od osnovnih zemljoradničkih proizvoda, razne takse i globe. Međutim, prelaskom na islam dobivao se bolji status u društvu, bile su otvorene mogućnosti napredovanja, školovanja, obrazovanja. Veliki je broj naših ljudi dospio do visokih položaja u osmanskoj upravi, vojsci... Na prihvatanje islama, uticali su, naročito na svoje rođake i potomke, oni Bosanci koji su ranije postali visoki funkcioneri na Porti. U svom zavičaju često su sebi i svojoj porodici u spomen podizali zadužbine, uvakuflijavali ogromna imanja za njihovo održavanje, a za upravnike vakufa postavljali svoje potomke. Spomenuću samo jednog, koji je rođen u jednom selu pokraj Sarajeva, a dospio do položaja velikog vezira i zeta sultana Sulejmana Veličanstvenog. To je Rustem-paša, graditelj čuvenog Brusa bezistan na Baščaršiji.

Dolaskom Turaka, etnički sastav stanovništva Sarajeva i okoline nije se bitno promijenio, dok je njegov vjerski sastav bitno izmijenjen. Poznati turski historičar Omer Lufti Barkan, koji je izučavao migracione procese na Balkanu, došao je do zaključka da bosanski pašaluk nije bio obuhvaćen masovnim naseljavanjem Turaka. To potvrđuju i svi popisi bosanskog sandžaka. Oni takođe pokazuju da je prihvatanje islama na ovim prostorima bilo postepeno, da je taj proces bio najintenzivniji u XVI stoljeću i da je trajao do sredine XVII stoljeća. Masovnost prelaska na islam (početkom XVII stoljeća gotovo kompletno stanovništvo sarajevske nahije je muslimansko), podaci iz izvora, svjedočenja stranih putopisaca, tolerantan odnos Osmanske Države prema pripadnicima monoteističkih religija, porodice u kojima jedan ili više članova prelaze na islam dok drugi ostaju u svojoj vjeri, sačuvan jezik, one su činjenice koje govore da u tom postupku nije bilo prisiljavanja.

Širenjem islama, širila se i islamska kultura, prosvjeta, nauka i književnost. Ta kultura u našim zemljama, pa i u Sarajevu, najviše se ispoljila na području građevinarstva. Taj uticaj bio je tako snažan da Sarajevo i danas (na-

ravno stari dio grada), ima orijentalni karakter. Prostor čaršije, sa mnogobrojnim dućanima, te monumentalnim spomenicima islamske arhitekture-džamijama, bezistanima, hamamima, kao i mnogobrojne mahale, rasprostranjene po okolnim brdima, i danas nas podsjeća na staro Sarajevo. Najmnogobrojniji objekti podizani u Sarajevu tokom XV i XVI stoljeća su džamije. Pored njihove osnovne uloge kao sakralnih i kulturno-prosvjetnih objekata, džamije su pretpostavljale i centre mahala koje su nosile imena osnivača džamija. Bili su to visoki funkcioneri osmanske vlasti, bogati trgovci i zanatlije, kao i drugi građani Sarajeva. Tokom XV i XVI stoljeća u Sarajevu je podignuto preko 100 džamija i isto toliko mekteba, u kojima se sticalo islamsko obrazovanje. Više škole-medrese, ustanove internatskog tipa, omogućavale su učenicima u prvom redu sticanje znanja iz oblasti teoloških nauka, a potom iz osnova gramatike i sintakse. U Sarajevu je bilo nekoliko medresa, od kojih je po svome renomeu i arhitekturi najpoznatija Gazi Husrev-begova, poznata pod imenom Kuršumlija, a koju s pravom možemo smatrati pretečom univerziteta.

Pored redovnih škola, islamsko obrazovanje sticalo se i na javnim predavanjima, koja su se pored džamija, održavala i u tekijama. Tu su se izučavala i djela velikih mističkih pisaca. Derviši su imali velikog uticaja na narodne mase, posebno u prvim decenijama osmanske vlasti. Oni su stroge odredbe ortodoksnog islama, svojim učenjem i shvatanjem, činili pristupačnijim za narodne mase, te tako uticali na širenje islama i islamske kulture.

Širenjem islamske kulture u našim krajevima i u Sarajevo su dospjele mnoge knjige, koje su većinom pisane na orijentalnim jezicima. Uz džamije, mektebe, medrese i tekije, nastale su mnoge biblioteke, od kojih je svakako najznačajnija Gazi Husrev-begova čije osnivanje se veže za godinu podizanja medrese (1537).

Djelokrug muslimanskih vjerskih institucija bio je dosta širok. Pored brige o vjerskom životu muslimana, ove ustanove su imale značajnu ulogu u prosvjeđivanju, širenju arapske pismenosti i uopšte, širenju orijentalno-muslimanske kulture. Zahvaljujući brojnosti kulturno-prosvjetnih ustanova u Sarajevu je bilo dosta obrazovanih i uglednih ljudi, koji su svojim naučnim i prosvjetnim doprinosom uticali da Sarajevo bude vodeći kulturni centar bosanskog sandžaka. Među njima je bila najmnogobrojnija ulema, imami, hatibi, derviši, koji su bili praktični provodioci širenja islama i islamske kulture.

Pored građevina sakralnog, društvenog i prosvjetnog karaktera, u Sarajevu su podignuti i mnogi objekti privrednog i saobraćajnog značaja. Najznačajniji trgovački objekti bili su bezistani. To su impozantne građevine podizane po svim većim mjestima. U Sarajevu ih je bilo tri, od kojih su se dva sačuvala do danas i predstavljaju vrijedne spomenike osmanske arhitekture. Kao u važnom trgovačkom centru, ovdje je izgrađeno i više hanova i karavansaraja, te nekoliko mostova čija je izgradnja bila uvjetovana razvojem komunikacija i podizanjem raznih objekata na jednoj i drugoj obali rijeke.

Osobita pažnja u Sarajevu, kao i u drugim mjestima u vrijeme osmanske vladavine, obraćala se na izgradnju hamama, vodovoda i česama, šadržvana u skladu sa islamskim propisima o ličnoj higijeni i svakodnevnom pranju. Pored kućnih banja, u Sarajevu je bilo i sedam javnih kupatila-hamama. U arhitektonskom pogledu, bile su to monumentalne građevine, zidane od kamena i sa lijepom unutrašnjom dekoracijom.

Islamsko-orientalni uticaj posebno se snažno odrazio u stambenoj arhitekturi i kulturi stanovanja. Pri podizanju stambenih dijelova tražilo se da se obezbijedi što više zelenila i svjetlosti. Gdje god je bilo moguće, kuće su građene na mjestima odakle se pružao ljepši vidik i pokraj tekuće vode.

Kako islam od svojih sljedbenika, između ostalog, traži i trošenje imetka u opštedruštvene svrhe, to su mnogobrojni državnici, dostojanstvenici, bogatije zanatlije i trgovci, podizali zadužbine, a za njihovo održavanje ostavljali znatne sume novca i privredne objekte za održavanje tih zadužbina. Sistemom vakufa stvarali su se kulturni i trgovački kompleksi zgrada. Defter iz 1604. godine bilježi u Sarajevu preko 100 vakufa, iza kojih stoje ogromne sume uložene novca. Zahvaljujući u prvom redu vakufima, muslimanske vjerske, kulturne i dobrotvorne ustanove bile su u mogućnosti da stalno djeluju i obavljaju svoju funkciju.

Islamsko-orientalna kultura izvršila je znatan uticaj i na razvoj zanatstva. U sarajevskoj čaršiji razvilo se preko 80 različitih zanata, organizovanih u jake cehovske organizacije, topografski određenih, tako da su zanatlije jednog ili više srodnih zanata radili u jednoj ulici po kojima je onda ulica dobijala ime. Veliku primjenu u zanatstvu imala je likovna umjetnost. Iako nije dostigla nivo kao u većim centrima Osmanskog Carstva, veliki broj kaligrafa i drugih umjetnika, kao i njihovih djela, svjedoči o doprinosu naših ljudi u toj oblasti umjetnosti.

Podaci iz deftera XV, XVI i XVII stoljeća pokazuju da je proces prihvatanja islama u Sarajevu i okolini tekao postepeno. Najintenzivniji je bio u XVI stoljeću, tako da je već početkom XVII stoljeća stanovništvo Sarajeva i okoline gotovo apsolutno muslimansko. Širenjem islama stvarani su uslovi za prodiranje islamskih kulturnih uticaja: arhitekture, književnosti, umjetničkih zanata, kao i drugih tekovina ove civilizacije.

NAPOMENA:

U slijedećim tabelama dat je pregled broja stanovništva na osnovu turskih katarskih popisa-deftera. Te cifre obuhvataju samo feudalne poreske obveznike, krćansku i muslimansku raju, kao i gradsko stanovništvo. Njima nisu obuhvaćene spahije i gradske posade, kao i državni službenici i sandžakbegovi ljudi.

GOD.		domo.	neož.	bašt.	udov.	vojn.	Dubr.	Jevr.
1468	muslimani	5						
	kršćani	65	15		5			
1485	muslimani	42						
	kršćani	103					8	
1489	muslimani	82	2					
	kršćani	89	8	5	6		7	
1516	muslimani	884	366		35			
	kršćani	74		12	15		66	
1530	muslimani	1112	572		1	1		
	kršćani	15		8	16	2		
1540	muslimani	1418	1094	2				
	kršćani	14		13	6	3		
1570	muslimani	3579	2079	11	1			
	kršćani	88		12	4			
1604	muslimani	3895	1534	13				3
	kršćani	140						

TABELA 1. Stanovništvo u gradu Sarajevu prema popisnim defterima

TABELA 2. Stanovništvo sela i trgova u sarajevskoj nahiji prema popisnim defterima

GOD.		domo.	neož.	bašt.	udov.	vojn.	akin.	bena.
1468	muslimani	237						
	kršćani	566	111		5			
1485	muslimani	913	275					
	kršćani	1896	37					
1489	muslimani	947	472	9				99
	kršćani	1584	114	61	65			
1516	muslimani	2921	2254	53	8			
	kršćani	548	2	407	85			
1530	muslimani	2060	491	415		442	154	54
	kršćani	89		67	7	51	1	
1540	muslimani	3541	675	164		656	215	36
	kršćani	180		285		118	72	
1570	muslimani	5257	1196			904	364	72
	kršćani	71				42		
1604	muslimani	5349	266	4		638	328	18
	kršćani	16				15		

TABELA 3. Stanovništvo Sarajeva i okoline prema popisnim defterima

GOD.		domo.	neož.	bašt.	udov.	vojn.	akin.	bena.	Dub.	Jev.
1468	muslimani	242								
	kršćani	631	126		10					
1485	muslimani	945	275							
	kršćani	1999	37						8	
1489	muslimani	1029	474	9				99		
	kršćani	1673	122	66	71				7	
1516	muslimani	3805	2620	53	43					
	kršćani	622	2	419	100				66	
1530	muslimani	3172	1063	415	1	443	154	54		
	kršćani	104		75	23	53	1			
1540	muslimani	4959	1769	166		656	215	36		
	kršćani	194		198	6	121	72			
1570	muslimani	8836	3275	11	1	904	364	72		
	kršćani	159		12	4	42				
1604	muslimani	9244	1800	17		638	328	18		
	kršćani	156				15				3

ŠIRENJE ISLAMA I ISLAMSKA KULTURA U SARAJEVU I OKOLINI

R e z i m e

U prvim decenijama osmanske vlasti, islam se najviše širio u onom dijelu Bosne koji su Turci držali još prije definitivnog osvajanja ove pokrajine, u onim krajevima gdje je iz srednjeg vijeka nasljeđena nedovoljna i nejaka crkvena organizacija, a to je uži kraj oko današnjeg Sarajeva. Proces prelaska na islam na tom području, uzeo je daleko veće razmjere, nego u drugim dijelovima Bosne. U sarajevskoj nahiji, islam se proširio i zbog činjenice što se tu razvilo Sarajevo kao komandni, vojno-administrativni, kulturni i privredni centar cjelokupnog ejaleta, poput onih velikih na Istoku.

Sarajevo, kao orijentalno-muslimanski grad, nastalo je nešto prije 1462. godine, kada je Isa-beg Ishaković, podizanjem svojih zadužbina, postavio osnove budućeg centra bosanskog sandžaka, kasnije pašaluka. Islamsko-orijentalni grad, po svome izgledu, počev od monumentalnih islamskih građevina koje čine urbani kostur grada, pa do manjih mahalskih džamija, koje su centri pojedinih četvrti-mahala, te kulturno-prosvjetnih i drugih ustanova, koje su gotovo sve nastajale putem vakufa, i po svojim najelitnijim predstavnicima u gradu, jeste grad u službi islamske ideologije. Takav grad odigrao je kapitalnu ulogu u širenju islama i islamske kulture u našim krajevima, a posebno Sarajevo, kao najtipičniji primjer takvog grada u Bosni.

U radu su doneseni konkretni podaci o broju muslimanskih kao i kršćanskih domova, procentualna zastupljenost muslimanskog i kršćanskog stanovništva u gradu i sarajevskoj nahiji, porijeklo tog stanovništva, kao i konkretni primjeri o prelasku na islam.

Podaci iz deftera XV, XVI i XVII stoljeća, pokazuju da je proces prihvatanja islama u Sarajevu i okolini tekao postepeno. Najintenzivniji je bio u XVI stoljeću, tako da je već početkom XVII stoljeća stanovništvo Sarajeva i okoline gotovo apsolutno muslimansko. Širenjem islama stvarani su uslovi za prodiranje islamskih kulturnih uticaja: arhitekture, književnosti, umjetničkih zanata, kao i drugih tekovina ove civilizacije.

EXPANSION OF ISLAM AND ISLAMIC CULTURE IN SARAJEVO AND ITS SURROUNDINGS

S u m m a r y

During the first decades of Ottoman rule Islam was mostly spread in the part of Bosnia possessed by the Ottomans before their final conquest of this province, part where Medieval church organization was insufficient and weak,

as it was in the surrounding region of today's Sarajevo. Process of Islamization in this region was of more wider extent than in the other regions of Bosnia. The other reason for the expansion of Islam in the Nahiya of Sarajevo was that the city itself had been founded as command post, military-administrative and economic center of the Eyalet as a whole, like the great cities of the East.

Sarajevo, as Oriental-Muslim city, was founded before 1462. The endowments of Isa-bey Ishakovich layed the foundations for the future center of Bosnian Sanjak, and later on Bosnian Pashalik. Islamic-Oriental city was a city-serving to the ideology of Islam by way of its complete appearance, beginning from the monumental Islamic buildings making the urban form of the city, then smaller mosques being the centres of city quarters, ending with cultural-educational and other institutions founded mainly through *waqufs*, as well as by way of city's most prominent representatives.

City of this kind played the main role in the expansion of Islam and Islamic culture in our regions and Sarajevo was the most typical example of such city in Bosnia.

The present paper gave precise data concerning the number of Muslim and Christian homes, percentage of Muslim and Christian population in the city itself and in the Nahiya of Sarajevo as a whole, the origine of the population in question, as well as the examples considering the process of islamization. The data found in the registers of the 15th, 16th and 17th centuries showed that the process of islamization in Sarajevo and its surroundings was gradual. It had been the most extensive during the 16th century, so that the population of Sarajevo and its surroundings at the beginning of the 17th century was nearly completely Islamic. The expansion of Islam opened the way to the influence of Islamic culture in architecture, literature, handicraft, as well as to the other inheritances of this civilization.